

Iny Rybè¹

Dibexia Karajá²
Djuassa Karajá
Edilson Habrunatu Javaé
Fabio Tuilari Tapirape
Junior Ohori Javaé
Labè Kàlàriki Karajá
Kanari Karajá
Pedro de Jesus da Silva
Weretuma Karajá
Leandro Lariwana Karajá

RYBÈ BUTÈ

Kaa tyyrti hêka Estudo Complementar rbi kwsèmy ròhònyra, ‘Língua Indígena V’ ki, dohodÿÿdumy tyyrtinaki Maria do Socorro Pimentel da Silva, curso wo-ki aõma rki ini-my, Educação Intercultural do Núcleo Takinahakÿ de Formação Superior Indígena da Universidade Federal de Goiás kiaki, aõmau rki 2017 bedeu, tai tyyrtidu mahãdu riwinyre idi ratyyrtinyremy. Kiamy tahè idi raraykynyrènyre aõbo ritèðsynyrènykremy, iny rybè rki sõere, rybè wiwowiwomy rÿira, tahè ityyrtiki xièry naèrymyhÿde: tyhydÿÿ rybèna, aõtxiaõtxi rybè, ijyy bohoboho, myhè rybè rÿirèrimy ihÿre, iny-ki inihi. Bdèèry rybèna tyyrti-ki, kia rki composição de palavra, rybè wiwowiwomy rÿirèrimyihÿre wahè, hãwyy rybè, hãbu rybè, posposição ijõre. Kia tahè científico-my rartikre iny rybè, tai hêka iny rybèrèny ratyhykre, naðhãrumy dori namyhÿde ixihduð, kièmy dori hè tori rybèle aõni tyhymy narurunymyhÿde.

RYBÈ WÈRYNA: Iny Rybè bdèdÿÿnana. Ni boho hewo-ò heridu. Rybè wiwoki.

RESUMO

Este texto é um relato das aulas do Estudo Complementar ‘Líguas Indígenas V’, coordenadas pela professora Maria do Socorro Pimentel da Silva, no Curso em Educação Intercultural do Núcleo Takinahakÿ de Formação Superior Indígena da Universidade Federal de Goiás, em 2017, pelos universitários e pela universitária Karajá. A ementa do programa tinha por objetivo a ‘produção de diferentes tipos de discursos e textos: especializados,

¹ Pela primeira vez, publicamos, em nossa língua, um texto científico. Letrar em nossa língua significa ocupar novos espaços interculturais e, significa, também, uma ajuda para, de modo prestigioso, atualizar nossos espaços epistêmicos.

² Autora e autores do artigo são professora e professores de educação básica em escolas de suas comunidades. São pesquisadora e pesquisadores da Ação “Saberes Indígenas na Escola”, coordenada pela Universidade Federal de Goiás. Ilha do Bananal, TO, Brasil. E-mail: articulandoeconstruindosaberes@gmail.com.

cotidianos, narrativos etc., em línguas indígenas, em nosso caso, em língua Karajá. São estudos da sabedoria linguística da língua Karajá como composição de palavras, falas masculina e feminina, posposição. Escrever o científico na língua Karajá fortalece essa nossa língua, tão ameaçada de extinção devido à forte influência da língua portuguesa.

PALAVRAS-CHAVE: Iny Rybè. Conhecimento. Posposição. Composição.

Dèòsina

Ijoi ratyyrtinyrèri iny rybè bdèdÿñana-di, tiubo rybè ionana-ò roimyhÿre, tule timybo widèè ratèremyhÿre. Rybè irbi rèlèmyhÿre tule ratèremyhÿre ionana-ò (posposição) widèè rōranymyhÿre, rybè-ki ibutelemy rauhemyhÿre, weu mahādù rybè-ki hēka ijōōre. Rybè tule rèlèmyhÿre inatxi òrarù-di (composição) inatxi-my rybè idi wiwo-ki, tahè irbi rybèmy rèlèmyhÿre tule ni-my aōbo rèlèmyhÿre(derivação). Tule ixby ijōdire rybè bdèdÿñana, tikibo sohoji rybè-rbi ixbyle roimyhÿre (reduplicação).

Iny rybè bdèdkÿnana

Timybo rybè rèlèmyhÿrè bdèdkÿnana, tule tityhytyhybò iny rybèrèny kykymy rÿimyhÿre turybèna ijōkō-my iny rybèrèny-ki. Kièmy tòri rybè, iny rybèrènykyky-ki natximyhÿde iru-my.

Tai tahè wiji iny mahādu inatxi rybè-my dotohokudkÿmyhÿde, juhu bdeku tahè rybèlemy rotohodokÿmy rÿiramyhÿ, tuu sohojilemy, wiji tahè rybè dîtkyrtinymyta tarakykymy tule, ano iny rybè sohojilemy anokō, tori rybè dokurimy.

Kièmy iny mahādu inatxi bdèdkÿnanadi doimyhÿde, tai tahè rybè kurihixinamy rèlèra tèkòsinamy kaki.

Anohè-wna rki iny boho rybè-my rarybèmyhÿ inatxi-my wiwoku-ki ijō tasÿ rybè ikoku-rbi rahākunadkÿmyhÿre, tule ijō ihewòku-rbi, rabkÿdkÿmyhÿre, tai tahè tuu iny boho rarybèrènymyhÿre-ki tahè kaki kurihixinamy rèwinyra. Tiwsèna tyhytyhybo tuu rÿimyhÿre rakerykremy. Kièmyhè rybè sohoji rbi hyky rtèrtèkre takoku-kò, tahewoku-kò.

Composição = rybè wiwokuki inatxi-my rauhemyhÿre

Hābu rybè

Rùù + brèè + ni = Rùùbrèè + ni = rùùbrèèni. Tai tahè, kawseki tahè "composição" rèlèra kièmyhè widkè rabaturaki, iu tahè rybè sohojilemy rèlèmyhÿre.

Hāwky rybè

Rkù + brèkè + ni = rkùbrèkè + ni = rkùbrèkèni.

Suffixo = rybè sohoji-rbi ihewoku-kò rabkÿdkÿmyhÿre

Hābu rybè

Hālòè + ni = hālòeni = tule widkè rabuturaki suffixo-my rèlèra

Hāwky rybè

Hālòkòè + ni = Hālòkòeni

Urèwotirti (Hābu rybè)

Urèwotirti hèka iny rti rare. Iny hÿÿnarèny hèka tùu wii hèka riyrinomy rÿiramyhÿ wijinabòdù mahādu tùu wii diyrimyhyde.

Urèwotirti hèka rti iruxera rare, butumy hèka iny tùu rayrimyhyre hābu, hāwyy, uladu, aòrti mahādu tule tùu rayrimyhyre. Urèwotirti hèka iwidÿÿsirare, iny ièry hèka riwinomyhyre.

Kurèwokutirti (Hāwky rybè)

Kurèwokutirti hèka iny rti rare. Inykhÿnarèny hèka tùu wii hèka rikyrinomy rÿiramyhÿ, wijinabòdù mahādu tùu wii dikyrinomyhyde.

Kurèwokutirti hèka rti iruxera rare, butumy hèka iny tùu rakyrimyhyre, hābu, hāwky, kuladu, anorti mahādu tule tùu rakyrimyhyre. Kurewokutirti hèka iwidkÿsirare, iny ikèry hèka riwinomyhyre.

Hādoroo ((Hābu rybè))

Hādoroo hèka bdèrahy-my rahonymyhyre, tbò-ki, mona-ki awire, tule ijohona-ki awire, biu lòra iòhò-di raratynomyhyre bèdra bde-u ruòkremy, tiwnaki sòemy ruòmyhyre tahè ibdeu iny mahādu rirahumyhyre iariximy tatbòrèny tule ijohona-my. Hādoroo tiwnaki sòemy rasònymyhyre tiwnaki ibutelemy rasònymyhyre.

Hādoroo hèka awi rare, mona-my rèlèmyhyre tule ùrù-my rèlèmyhyre, tule ijohona-my rèamyhyre. Kawsele waijyy riòrè.

Hādoroko (Hawky rybè)

Hādoroko hèka bdèrahyky-my rahākunomyhyre, tbò-ki, mona-ki awire tule ijohokuna-ki awire, biku lòra ikòhò-di raratynomyhyre bèkòra bde-ku ruòkremy, tiwnaki sòemy ruòmyhyre tahè ibdeku iny mahādu rirahumyhyre iariximy tatbòrèny tule ijohokuna-my. Hādoroko tiwnaki sòemy rasònymyhyre tiwnaki ibutelemy rasònymyhyre.

Hādoroko hèka awi rare, mona-my rèlèmyhyre tule kùrù-my rèlèmyhyre, tule ijohokuna-my rèakamyhyre. Kawsele waijky ritxòrè.

Dỹni-my ijyy

Dỹni-rki weryrybò iruxera rare inihikỹmy-rki, irùrùtèrè-my, iradè irèhèmy-rki, tai tahè iseriòrè borkihè tùù raworèmy raremyhỹ, ru-my, bdè rarawètya-di ijadòma tamy ralòmmyhỹre tai tahè sòemy Dỹni tii wna ru-my rōrōmy raremyhỹ, ijadòma witxira sỹna, irahudi tarki Dỹni taliina-ò rarybere, myỹ:

-Waliina jiarỹ ijadòma wna nadōrōmyhỹde txu ijrådile tahè warbi dōhōnymyhyde.

Dkỹni-my ijky (Hawky rybè)

Dkỹni-rki wekyrybò iruxera rare inihikỹmy-rki, irùrùtèrè-my, iradèrèhèmy-rki, tai tahè iseritxòrè borkihè tùù rawokurè-my raremyhỹ, ruku-my bdèra rawètyka-di ijadòkòma tamy ralòmmyhỹre tai tahè sòemy Dkỹni tki wna ruku-my rōrōmy raremyhỹ ijadòkòma witxira sỹna, irahudi tarki Dkỹni talkina-kò rarybere, myỹ:

-Waliina jiarỹ ijadòma wna nanorōmyhỹde txu ijrådile tahè warbi dōhōnymyhyde.

Hyty (Hābu rybè)

Hyty hèka awi aōkō rare, kièmyhè myỹ uritrètrèlemy idi rehumyhyre wna, urile bdè riòhtỹnymyhyre. Iòrarù-ki tahè bdè irnysimy rexirahòrèmyhyre. Iboxièrymy bdè roimyhỹre. Tulesỹ hyty-rbi iny dèè wèbinadù reuròmmyhyre. Tai tahè iny hyty-di rehumyhykre. Aòtxile aōbo? Kōre. Dèlèmy iny ihyna-ō riwinykre, tamy idi dehu rỹimyhỹkremy. Rỹximyhỹkre-u tahè iny idi ramyhykre bdèrahy-ò, irèhèmy hāwa-rbi. Kawsekìhè awikè hyty bdèdỹnana.

Hyty (Hāwky rybè)

Hyty hèka awi anōkō rare, kièmyhè iny uritrètrèlemy idi rehumyhyre wna, urile bdè rikòhtỹnymyhyre. Ikorarù-ki tahè bdè irnysimy rexirahakòrèmyhyre. Iboxikèrymy bdè roimyhỹre. Tulesỹ hyty-rbi iny dkè wèbinadù rekuròmmyhyre. Tai tahè iny hyty-di rehumyhykre. Anotxile anōbo? Kōre. Dèlèmy iny ihyna-nō riwinykre, tamy idi dehu rỹimyhỹkremy. Rỹximyhỹkre-ku tahè iny idi ramyhykre bdèrahyky-kò, irèhèmy hāwa-rbi. Kawsekìhè awikè hyty bdèdkỹnana.

Kawsèmy idi rahōtĩnyrènyra kawsèmy idi nohōti rỹira

Kaa rybè rartidỹyrahè awi rare urile tahè irutaō aōkō rare, isira, rybè taherina myna-ò roikre. Kièmy hèka arybè relere iwidỹydu mahādu tai rèòsalehekỹre, aōmaki wahè, posposição- ki. Tai sohojile dèòsa rỹire irbi tahè awilemy rybè rartidỹyra. Ikymyxè sòemy rybè rỹirèri, aōmadi rauhèmyhyre, sufixo-di, prefixo-di ijō composição-di. Kahè rybè womy rahonyrèri rare.

Iny rybè-ki, rybè òbydỹyna rỹira(sufixo/prefixo)

Rybè widèè butudỹỹ (palavras compostas)

Rybè òbydỹyna mahãdu, iny rybè yky-my rỹira hèka ixisochoji-ki tu rybèna ihoõre, ni mahãdu hèki xièry ryymyhỹre, ixisochojimy tahè tiu ryyõtyhy, ijõ "verbo" hèki rexitnynymyhỹre. Kaahè tii boho roire: iny-ò rybèna; wa, ã, i, ta, tè, kaboho hèka rybè òraru-ki roimyhỹre, tule rybè-rbi rahitxiõmyhỹre "posposição" mahãdu wsèmy.

kawsèmy rèlèmyhỹre:

*a - Tori wahãwò ÿnyra-ò riwyrã.
kaki iny iximy rybèna-ò riuhèmyhỹre.*

*ã - Tori ãhãwò ÿnyra-ò riwyrã.
kaa tahè widèè rybèna-ò iny riuhèmyhỹre, wiko ijyyna-ò.*

*i - Tori ihãwò ÿnyra-ò riwyrã.
kaki tasỹ iny wimy wiko relyymyhỹre-ò rauhèmyhỹre.*

Idi tainihè betehkre: iny rybèrèny tori rybè-rbi iwitxirare, iny rybèrèny aõtxi aõtxi aõkõ roimyhỹre.

aõ ijyyna-my rèamyhỹre ni, tiièmy rybè òraru-ki roimyhỹre.

kaki tori-my relyrèri, tai tahè tori ni tiièmy rybè òraru-ki roirèri, ihewomy tasỹ "prefixo" dinodu roirèri,(wahãwò, ãhãwò, ihãwò), tule "posposição" dinodu.(ÿnyra-ò)hewo hewo-ò tahè"verbo"roimyhỹre(riwyrã).

"sufixo"mahãdu iwsèlere, urile tahè rybè onana-ò roimyhỹre.

kawsèmy rèlèmyhỹre:

- *Nadi hãwòriòrè riwinyrèri.*
- *wiji wyrã-my hetohokỹ ijõdirèri.*
- *waha tahetorèny riwinyrèri.*

Rybè widèè butudỹỹ:

iny rybè-ki sòemy rybè widèè butudỹỹ rỹimyhỹre, aõ idi raninikremy hỹyna mahãdu riuhèmy rỹiramyhỹ, da kõmy aõbo aõ iwitxira iny hãwa-ò rèhèmnymyhỹreu iumy mahãdu riuhèmyhỹre.

kawsèmy wahè: òtèrùti = òtè + rùti, bènohõ = bèè + nohõ

kaki tèòsinale rètdira idi rkaraykynyrenykrelemy, sòemy ihãre rybè iwsèna iny rybè ykymy rỹira, inatxile urihixinamy rètdira.

kiè waijyy riòrè.

Referências Consultadas

LARIWANA, L.K. Concepção de bilinguismo e interculturalidade nas práticas pedagógicas de estágio do curso de Licenciatura Intercultural de Formação de Professores Indígenas da UFG. In: PIMENTEL DA SILVA, M. do S.; BORGES, M. V. Práticas pedagógicas de docentes indígenas. Goiânia: Gráfica UFG, 2015.

_____. A língua Karajá: empréstimos linguísticos. Revista Articulando Saberes. Goiânia: CirGráfica, v. 01, 2017.

PIMENTEL DA SILVA, M. do S. A Função Social do Mito na Revitalização Cultural da Língua Karajá. Tese de Doutorado. PUC: São Paulo, 2001.

_____. Fenômeno do bilinguismo na sociedade Karajá e no processo escolar. LIAMES 4, p. 121-128, Primavera 2004.

Submetido em 09 de agosto de 2019.

Aceito em 09 de setembro de 2019.

Publicado em 09 de setembro de 2019.